

SON DÖNEM OSMANLI TOPLUMUNDA ORTAYA ÇIKAN DİNDARLIK TARTIŞMALARI BAĞLAMINDA MUSTAFA ÂSİM EFENDİ'YE GÖRE DİNDARLIK VE DİNSİZLİK

Religiousness and Irreligiousness According to Mustafa Asım Efendi in the Context of The Discussion on Religiousness in the Latest Ottoman Society

Dr. Öğr. Üyesi Ramazan Tarık

Orcid: 0000-0002-1912-6610/ Bitlis Eren Üniversitesi İslami İlimler Temel İslam Bilimleri Bölümü.

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 18 Ekim 2020

Kabul tarihi: 25 Ekim 2020

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Tanzimat, Dindarlık, Dinsizlik, Beyânü'l-Hak, Mustafa Âsım.

ÖZ

Çalışmamızda, Osmanlı'nın son döneminde toplumda oluşan dindarlık tartışmaları, o dönem İslamcı dergilerde yayımlanan çalışmalar bağlamında ele alınacaktır. Öncelikle kavramın ortaya çıkışı tahlil edilecek olup daha sonra zikredilen çalışmalarda ortaya konan görüşlere yer verilecektir. Tanzîmât sonrası modernleşme sürecine giren Osmanlı toplumunda yetişen Mustafa Âsım Efendi'nin XX. yüzyıl başlarında dünyada gelişen dindarlık-dinsizlik kavramlarına bakışı, konuya ilişkin yazdığı kapsamlı iki makale üzerinden değerlendirilecektir. Pozitif bilimin her alanda hâkimiyetini ilan ettiği ve bilim karşısında inanca yer kalmadığı kanaatinin olduğu dünyada savaşlar, yenilgiler ve buhranlarla meşgul olan Osmanlı entelijansiyasının dindarlık-dinsizlik algısını seçkin bir aydın örneği üzerinden yansıtacaktır. Öncelikle Mustafa Âsım Efendi'nin hayatı ve ilmi kişiliği hakkında kısaca bilgi verilecektir. Mustafa Âsım Efendi'nin dindarlıktan ne kastettiğine değinilecek, dinsizlik, cehâlet ve küfür kavramlarına nasıl baktığına değinilecek, bu kavramlara bakışının dini ve sosyo-kültürel arka planına yönelik tespit çalışması yapılacaktır. Ayrıca dindarlık, deizm ve ateizm gibi güncel problemlerle XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başındaki modern dünyada yaşanan din-bilim çekişmesinin bir Osmanlı aydınının zihninde edindiği yer arasında bağlantı kurulacaktır.

ABSTRACT

In our study, the discussions of religiousness that occurred in the society in the last period of the Ottoman Empire will be discussed in the context of the studies published in Islamist journals at that time. First of all, the emergence of the concept will be analyzed, and then the opinions expressed in the studies mentioned will be included. The perspective of Mustafa Asım Efendi who grew up in the Ottoman society, which entered the modernization process after the Tanzimat period, on the concepts of religiousness and irreligiousness in the world in the early 20th century will be evaluated through two comprehensive articles on the subject. The perception of religiousness and irreligiousness of the Ottoman intelligentsia, which was busy with wars, defeats and depressions, will be reflected through a distinguished intellectual example, in the world where positive science declared its dominance in every field and there is no place for belief in the face of science. First of all, brief information about Mustafa Asım Efendi's life and scientific personality will be given. What Mustafa Asım Efendi means by religiousness will be mentioned, how he looks at the concepts of irreligiousness, ignorance and blasphemy, and a determination study will be made on the religious and socio-cultural background of his view on these concepts. In addition, a connection will be made between current problems such as religiousness, deism and atheism and the place in the mind of an Ottoman intellectual in the conflict between religion and science in the modern world at the end of the 19th and the beginning of the 20th century.

ARTICLE INFO

Article history:

Received 18 October 2020

Accepted 25 October 2020

Keywords: Ottoman, Tanzimat, Religiousness, Irreligiousness, Beyan-ul Haq, Mustafa Asım..

Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: tarik462@gmail.com.

GİRİŞ

XVII. yüzyıla kadar hem dini ilimler hem de pozitif bilimler alanında ileri seviyede olan Osmanlı Devleti'nde, yaşadığı askeri başarısızlıklar, ekonomik darboğaz ve belirli alanlarda reformların gecikmesi gibi birtakım sebeplere bağlı olarak gerileme yaşanmaya başlamıştır. Özellikle XVI. yüzyıldan itibaren Avrupa'da başlayan ilerleme ve ekonomi alanındaki atılımlar (Mardin, 2006: 103) ile bu asrın sonuna doğru Osmanlı Devleti'nde başlayan tam tersi durum, ister istemez Avrupa'dan etkilenmesine neden olmuştur. XIX. asra gele kadar bu etkilenme giderek artmış, önce Tanzimat Fermanı daha sonra sırayla Islahat Fermanı ve I. ve II. Meşrutiyet ile birlikte Osmanlı toplumunda idareden adalete, eğitimden kültüre hemen her alanda düzenlemeler yapılmış, reformlar gerçekleştirilmiştir (Karabulut, 2016: 49). Kamusal ve toplumsal reformlar sürecinde dönem bürokrasisi yapılacak düzenlemelerle ilgili olarak Batı'yı esas almıştır. Bu bağlamda kamu yönetimi alanındaki reformlar Tanzimat ile yapılmış, dinsel özgürlükler ve gayr-i Müslimlere yönelik atılan adımlar gibi dini alanda yapılan yenilikler Islahat Fermanı ile gerçekleştirilmiş, anayasal ve kanuni düzenlemeler de I. ve II Meşrutiyet ile birlikte yapılmıştır (Kiraz, 2018: 11). XIX. yüzyıldan itibaren iktisat, politika, kültür ve askeri alanlardaki ilerlemelere bakıldığında, İslam dünyasında Batı'nın üstünlüğünün kabul edildiği görülmektedir. XIX. asra kadar Osmanlı toplumunda din, eğitim ve diğer alanlarda etkin rol oynayan şeriata, bu asırdan itibaren işlevsiz hale gelmeye başladığı, yerini Avrupai hukuk sistemlerine bıraktığı ve toplumda hâkim olan din unsurunun modernite ile birlikte kodlanmaya başlandığı şeklinde bir algının oluştuğu da ifade edilmektedir (Akça, vd., 2006: 302).

Tanzimat ile başlayan reform ve yeniliklerin yapıldığı bu süreçte, Osmanlı devlet mekanizmasında tepeden tırnağa değişiklikler yapıldığını söylemek mümkündür (Seyitdanlıoğlu vd., 2006: ix). Söz konusu değişiklikler, toplumda Batılılaşma/Frenkleşme (Perin, 1946: 56-57) veya Batı ile ittifak olarak görülmüş hatta İslam'ın temel ilkelerine aykırı iş ve işlemlerin tesis edildiğine dair düşünceler ortaya atılmış ve bu durum halkın farklı kesimleri tarafından tepki ile karşılanmıştır (Karpas, 2006:201-202). Gelişmeler, Batılılaşma olarak görüldüğünden aslında bu durumun, toplumda dinden uzaklaşma olarak negatif yönde bir algının oluşturduğu da söylenebilir (Özsoy, 2020: 252). Ayrıca Tanzimat ile başlayan reform sürecini bir bozulma süreci olarak da kabul edilmektedir (Altun, 2013: 245).

Bu süreçte devletin yeniden eski gücüne kavuşması amacıyla yapılan yenilikler, taban tarafından anlaşılammıştır. Bu nedenle halktan kopuk bir şekilde gerçekleştiği iddialarından hareketle yapılan çalışmaları geleneksel kimliğe sahip topluma anlatabilmek ve geçmiş ile gelecek arasında sağlıklı ilişkinin kurulmasını sağlamak amacıyla bu dönemde geçmiş kurumların varlığını da muhafaza ederek özellikle eğitim alanında reformlar yapılmıştır (Karabulut, 2016: 50). Özellikle klasik eğitim kurumlarının yanında ilk, orta ve yüksek derece olmak üzere yeni eğitim basamakları ve kurumları oluşturulmuştur. Ayrıca hem müfredat hem de eğitim ortam ve mekanlarında değişiklikler yapılmış (Akyüz, 2011: 12-14) ve branşlaşmaya gidilmiştir (Özel, 2002: 62). Kısaca bu dönemde Batı değer ve normları temelinde, akılcı ve seküler tarzda eğitim kurumları açılmıştır (Cihan, 2007: 99-100). Bu dönemde Osmanlı eğitim kurumlarında Arapça dışında Batılı dillerin de müfredata girmesi ile birlikte Arap coğrafyasında yaşayan ulema bu gelişmelerden rahatsız olmuş ve devleti yoldan çıkmakla suçlamışlar hatta kendilerinde devlete karşı çıkma haklarının olduğunu savunmuşlardır (Karpas, 2006: 201-202).

Osmanlı Devleti'nin son döneminde yapılan düzenlemelerin ve yeniliklerin hemen her alanda olduğu daha önce zikredilmiştir. Yapılanların tamamının zikredildiği farklı çalışmalar mevcuttur. Burada, asıl meseleyi ıskalamamak için konunun bir yönüne işaret etmek istiyoruz. Devletin gidişatında değişikliğin olmaması, ekonomik, siyasi ve diğer alanlardaki istikrarsızlıkların devam etmesi Osmanlı toplumunda yapılan reformlara tepkilerin yönünü değiştirmiştir. Bu bağlamda Batılılaşma ile birlikte İslam'dan uzaklaşmanın meydana gelmesinin sebebi olarak devlet idaresi gösterilmiş, toplumun hatta yöneticilerin dindarlıkları sorgulanmaya başlanmıştır. Özellikle dinin bu süreçte ağır yara aldığı ve bu durumun hutbe ve diğer dini mekanizmalar vasıtasıyla halka anlatılmaya çalışılmıştır (Özsoy, 2020: 252).

Batılılaşma diye tabir edilen Tanzimat sonrası dönemde siyasi arenada devam eden modern-geleneksel tartışması, toplum nezdinde bu sürece karşı çıkanlar ile bu süreci destekleyenler arasında dindarlık-dinsizlik ve ilerencilik-gericilik şeklinde iki yönlü tartışmaların başlamasına neden olmuştur. Bu tartışmalar sonraki dönemde, Cumhuriyet'in ilanından sonra daha da sert bir tonda İslamcı-Batıcı olarak devam etmiştir (Özcan, 2014: 293). Her grubun argümanları farklı olmakla birlikte özellikle toplumdaki dindarlığın giderek azalmasına hatta dinsizliğin doğmasına neden olan amiller tartışmaya açılmıştır (Şenel, ty.: 8).

1900'lü yılların başından Cumhuriyetin ilanına kadar geçen süreçte, İslamcı düşünce etrafında yayın faaliyeti yürüten birçok yayın organında dindarlık ve dinsizlik kavramları ortaya atılmış ve bu bağlamda onlarca çalışma yayımlanmıştır. Bu çalışmalarda, dindarlık ve dinsizlik kavramları açıklanmaya çalışılmış ve özellikle dinsizlik kavramının ortaya atılmasına neden olan sebep ve amiller üzerinde durulmuştur. Bu dönemde dindarlık ve dinsizlik eksenli yazıları yayımlayan dergilerin başında *Sırat-ı Müstakîm (Sebîlürreşâd)*, *İ'tisâm*, *Mahfil*, *Cerîde-i İlmiye*, *Beyânü'l-Hak* ve *Volkan* dergileri gelmektedir.¹ Bazı Osmanlı aydınları bu fikri yüksek sesle dile getirmişlerdir. Bu isimler arasında bulunanlardan Ali Suavi'ye göre, Osmanlı'da İslami bir yönetimin giderek zayıflamasının en önemli nedeni, dinsizlik ve taklitçiliktir (Şenel, ty.: 66). Ahmed Midhat Efendi'ye göre, XIX. yüzyılda özellikle Avrupa'da pozitif ilimlerin yaygınlaşması ile birlikte dinsizlik giderek artmaya başlamıştır. Batı'dan alınan ve Osmanlı'da uygulanmaya başlanan düzenlemelerle birlikte dinsizlik, bu coğrafyaya sirayet etmiştir (Topbaş, 2017: 109-110). Ahmet Şîrânî, toplumda başlayan dindarlık-dinsizlik tartışmaları ile ilgili olarak bu kavramları geniş bir perspektiften ele almış ve insanoğlunun ilk kez din olgusu ile Hz. Adem (a.s) ile tanıştığını ve o günden bu güne insanlığın tarihinde var olan bir unsur olduğunu ifade etmiştir. Dinsizliği ise daha sonra birtakım sebeplerden dolayı ortaya çıkan bir kavram olarak tanımlamıştır. Bu durumda dindarlık insanoğlunun hayatında kadîm ve aslî bir duygu, dinsizlik ise sonradan orta çıkan ârızî ve fer'dir. Bu bağlamda dinsizlik, "hissiyyât-ı asliyye ve kadîmeye aykırı bir hâl ve hareket" demektir (Şîrânî, 1335: 609-612). Giritli de insandaki dinsizliğin ruhi bir hastalık olduğunu ileri sürerek bu durumu şöyle açıklar:

"Bazen beşer mübtelâ olduğu emrâz-ı asabiyye ve akliyye neticesi tabiatının hâricinde görür, işitir, konuşur; bazen de tek bir hayâl-ı muzâaf olarak göze çarpar. Bu bi galat-ı hissî olduğu gibi dinni de hiç olarak görmek havâss-ı tabîiyyesinin bir tagayyurât-ı maraziyyeye dücâr olduğunu ifhâm eder."(Girîdî, 1325: 375-376).

Ali Rıza, kaleme aldığı "Dinsizliğin Esbâb ve Avâmili" başlıklı makalelerinde sıkça dile getirilen dinsizlik olgusunun ortaya çıkmasına sebebiyet veren hususlara ve yaşadıkları dönemde çaresiz bir şekilde karşı karşıya kaldıkları olumsuzlukların sebeplerine değinmiştir. Burada en önemli dinsizlik amilinin, Kur'an-ı Kerim'e itaatsizlik olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca mevcut problemlerin mesuliyetinin temelde ulema sınıfına ait olduğunu belirtmiştir. Bunu ifade ederken de aslında mekteplerde verilen eğitimin yetersizliği bu durumun temel sebebi olduğuna vurgu yapmıştır. Çünkü buralarda talebeye abdest, namaz, iyiliği emretmek ve kötülüğü nehy etmenin ne olduğu tam olarak öğretilmemektedir. Burada yine temelde problemin mekteplerin dini ilimler programlarında yapılan değişiklikler olduğunu vurgulamıştır. Ancak bu problemlerin çözümünün mevcut olduğunu ifade ederek maddeler halinde sıralamıştır. Buna göre çözüm önerileri şunlardır:

- 1- Mekteplerin mevcut programlarının incelenerek yeterli oranda dini ilimler ve ahlak derslerinin konulması, talebelerin ve muallimlerin öğle ve ikindi namazlarını mümkün olduğunca mekteplerinde kılması. Eğer imkân dâhilinde değilse mektebe en yakın camide cemaatle kılınması büyük önem arz etmektedir.

¹ Dindarlık-Dinsizlik kavramlarının ele alındığı makaleleri tespit ederken, İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Osmanlıca Makaleler Veri Tabanı, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, İslamcı Dergiler Porjesi (İDP) Kataloğu ve Milli Kütüphane Dijital Kütüphane Sistemi'nden faydalanılmıştır.

- 2- İlkokuldan başlayarak yüksek tahsile kadar devam eden eğitim sürecinde, muallimlerin yeterli ve dini ilimlere vakıf olanlar arasından seçilip tayin edilmesine özen gösterilmelidir. En temel İslam ve imanın şartlarını bilmeyenlerin okullara muallim olarak atanmaması sağlanmalıdır.
- 3- Aynı zamanda ilkokuldan itibaren yüksek tahsile seçilecek öğrencilerin belirlenmesinde İslam'ın şartlarına vakıf ve amel edenler arasından seçilmesi gerekir (Ali Rıza, 1335a: 456-458).
- 4- Yine devlet memurları arasında, muallim ve öğrencilerde istenilen şartları taşımayanların mevcut olduğunu dolayısıyla bu durumda da diğerlerinde olduğu gibi aynı hassasiyetin gösterilmesi gerekir (Ali Rıza, 1335b: 616-617).

Ali Rıza, medrese ve mekteplerde yetişen öğrencilerin, özellikle sayılan hususları dikkate alarak gerekli tedbirler alınırsa, Osmanlı topraklarında geleceğe dair bir umut taşımanın mümkün olduğunu ifade etmiştir. Tabii ki burada asıl sorumluluk, ulemâ-yı a'lâm hazerâtına ait olduğunun da altını çizmiştir (Ali Rıza, 1335b: 618). Piriştineli Kadri de, toplumda “*dîn, mâni-i terakkî ve temeddündür*” diyenlere karşı asıl sorumluluğun kendilerinde olduğunu söylemiştir. Bu bağlamda, Müslüman ailelerdeki dikkatsizlik, toplumdaki cahilane taassup ve ahlaksızlık dolayısıyla İslam hakkında doğru bilgiye sahip olunamadığını ifade etmiştir. Bu bağlamda, dinsizlik denilen ve toplumda giderek artan olguya karşı yapılması gerekenlerin başında özellikle dindar kesimin hatalarını öncelikle görmesi gerekir. Bu hatalardan bir an önce dönmek için gerekli tedbirlerin de elzem olduğunu vurgulamıştır. Bu itibarla öncelikle Müslüman ailelerin evlatlarını yetiştirirken azami derecede ehemmiyet verilmesi gerektiğine, kadınların toplumun en dinamik ve en önemli unsuru olduğu dikkate alındığında, geleceğin anneleri olacak özellikle kız çocuklarının iyi bir tahsil ve eğitimden geçirilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Ayrıca Avrupa medeniyetinin ilim açısından öneme haiz olduğunu ancak ahlak açısından İslam toplumun bir faydası olmadığını “*gülü koparmalı ancak dikene dikkat edilmeli diyerek*” bu hususta gerekli uyarıda bulunmuştur. Buradan hareketle özellikle bu dönemde yoğun olarak Avrupa'ya eğitim amaçlı giden gençlere öncelikle iyi bir ahlak ve gelenek ve görenekleri öğretilmesinin gerekliliğine işaret etmiştir (Piriştineli Kadri, 1326: 291-292).

Oldukça geç bir dönemde “*Mahfil*” dergisinde yayımlanan “*Dinsizliğin Zorla ve Açıklıkla Telkîni*” başlıklı yazıda, dindarlık mücadelesi kapsamında dinsizlikle ilgili Moskova'da bir mektebin açıldığı, burada çok sayıda yetimin dinsizlik üzere eğitildiği dile getirilmiştir. Bu bağlamda o dönem dinsizliğin yayılmasının bilinçli bir çalışma olduğu da ifade edilmiştir. Yazının sonunda, “*tuhaf olan, şey, din taassubu olanlardan mı yoksa dine karşı yürümek veya dinsizliği yaymak isteyenlerde mi?*” diye dindarlık-dinsizlik tartışmalarındaki şaşırtıcı noktaya işaret etmiştir (Tahirülmevlevî, 1342: 83-84).

1. Mustafa Âsım Efendi'nin Hayatı

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yetişen önemli aydınlardan biri olmasına rağmen onun hakkında kısa biyografik fişler ve sınırlı sayıda bilimsel çalışma dışında doyurucu malumat bulunmamaktadır. Mustafa Âsım Efendi, her ne kadar bazı kaynaklarda 1270/1853 tarihi geçse de 276/1859 yılında İstanbul'da doğmuştur (Özel, 2002: 69-70). Babası Nasûhî Efendi, Fatih Câmîi Dersiâmlarındandır.² Kendisine, babasına nispetle kaynaklarda “*Nasuh Efendizâde*” (Özel, 2002: 69) veya “*Nasûhîzâde*” şeklinde atıflar yapılmakta ise de en meşhur lakabı “*Yörük*”tür. (Âsım, 1330) (Mustafa Âsım (Yörük) (Nasuhizade) ve Eserleri Hakkında Biyografik Fiş, ty.: 1a)³.

² Osmanlı'da, camide halka, medresede ise öğrencilere ders veren müderrislere verilen unvandır. Bkz. (İpşirli, 1994: 185).

³ Mustafa Âsım Efendi hakkındaki biyografik fişe İBB Atatürk Kitaplığı'ndan ulaşmak mümkündür. Bkz. (http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/kutuphane3/Evraklar/Bel_Mtf_54886.pdf. Erişim Tarihi: 11.10.2020).

İlimle iştigal eden bir aile ortamında doğan Mustafa Âsım Efendi, erken yaşlardan itibaren cami derslerine devam etmiştir.⁴ 1890 yılında Ahmed Hamdî Efendi'den icazet almıştır. Daha sonra "ruûs"⁵ imtihanını vererek "Ders-i âm" (dersiâm) olmuştur. Fâtih Câmii'nde geleneksel usulde dersler vermiştir (Mustafa Âsım (Yörük) (Nasuhizade) ve Eserleri Hakkında Biyografik Fiş, ty.: 1b). İcazet verdiği birçok öğrencisi, dönemin seçkin Osmanlı aydını arasındaki yerini almıştır (Bilgin, 2012: 234). Geleneksel usulde ders vermeye devam ederken bir taraftan da dönemin modern eğitim yöntemlerini benimseyen müesseselerinden Vefâ İdâdisi'nde, Dârû'l-İlmiye ve Dârû'l-Fünûn'da "Akâid" dersleri okutmuştur. 1907'de Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne'ye İlm-i Kelâm hocası olarak atanmıştır. Ayrıca burada Kelâm ile birlikte Tefsîr ve Hadîs dersleri de vermiştir (Özel, 2002: 70). Mülkiyedeki görevinden 1908 yılında istifa etmiştir (Mustafa Âsım (Yörük) (Nasuhizade) ve Eserleri Hakkında Biyografik Fiş, ty.: 1b). Aynı yıl yapılan seçimlere katılarak İstanbul Mebusu seçilmiştir (Mustafa Âsım (Yörük) (Nasuhizade) ve Eserleri Hakkında Biyografik Fiş, ty.: 1b). Daha sonraki süreçlerde eğitim hayatına geri dönmüş ve 1912'de Dârülfünûn'da Tefsîr dersleri vermeye başlamış aynı zamanda bu dönemde Darülfünûn İlahiyat Fakültesi'nin Meclisi'nde de görev yapmıştır (Arslan, 2007: 16). 1917'de Süleymâniye Medresesi'ne Tabakât-ı Kurrâ ve Müfessirîn müderrisliğine atanmıştır. 1918'de önce Ayân üyeliğine daha sonra da Ayân Reislğine getirilmiştir. 1912-1921 yılları arasındaki süreçte Huzur Dersleri'ne katılmış daha sonra burada "mukarrir"⁶ olmuştur (Özel, 2002: 70). Cumhuriyet dönemine yetişen Mustafa Âsım Efendi, 25 Ağustos 1942 yılında 83 yaşında vefat etmiştir. Cenazesi Sahrâyicedîd Mezarlığı'na defnedilmiştir (Mustafa Âsım (Yörük) (Nasuhizade) ve Eserleri Hakkında Biyografik Fiş, ty.: 1b). Mustafa Âsım Efendi, telif, dersiâmlik, muallimlik ve mukarrirlik gibi ilmi faaliyetlerinin yanı sıra siyasi ve sosyal faaliyetlerde bulunmuştur. Başta mebusluk, âyân üyeliği ve reislği gibi resmî; yayıncılık gibi o dönemin güncel ve aktif işleri ile de uğraşan çok yönlü bir kişidir. Şer'i ilimlerde öne çıkmasına rağmen modern usullerle ders veren Mülkiye ve Hukuk Fakülteleri'nde hocalık yapması, onun devrin şartlarına göre kendini yetiştirmiş ve her zaman yenilenmeye açık bir aydın kişilik olduğunu göstermektedir (Başkan, 2014: 37).

Mustafa Âsım Efendi, Kelâm ve Fıkıh Usûlü'ne dair yazdığı "Akâid Dersleri" (Özel, 2002: 70) (Mustafa Âsım (Yörük) (Nasuhizade) ve Eserleri Hakkında Biyografik Fiş, ty.: 1a)⁷ ve "Usûlü'l-Fıkh (İkinci Sınıfa Mahsus)" (Mustafa Âsım (Yörük) (Nasuhizade) ve Eserleri Hakkında Biyografik Fiş, ty.: 1a) adlı iki ders kitabı dışında müstakil bir kitap kaleme almamıştır. O, daha çok dönem şartları içinde güncel meselelerin ele alınıp çözüme kavuşturulmaya çalışıldığı dergilerde ilmi makaleler yazmayı tercih etmiştir. *Sırât-ı Müstakim (Sebilürreşad)*, *İtisâm*, *İctihâd*, *Beyânü'l-Hak* ve *İrtikâ* gibi dönemin seçkin dergilerinde otuza yakın yayınlanmış yazısı bulunmaktadır. Makalelerinden bazıları şunlardır:

- "Mustafa Âsım, "Bir Mektup", *Beyânü'l-Hak* I/9, (İstanbul: Cem'iyet-i İlmiye-i İslamiye, 17 Teşrin-i sani 1324): 189-191.
- Mustafa Âsım, "Ahali-i İslam ve Ulum", *Beyânü'l-Hak* II/45, (İstanbul: Cem'iyet-i İlmiye-i İslamiye, 18 Kanunisani 1325): 975-977.
- Mustafa Âsım, "Ahali-i İslam ve Ulum: Mabad", *Beyânü'l-Hak* II/46, (İstanbul: Cem'iyet-i İlmiye-i İslamiye, 25 Kanunisani 1325): 987-990.
- Mustafa Âsım, "Ahali-i İslam ve Ulum: Mabad", *Beyânü'l-Hak* II/47, (İstanbul: Cem'iyet-i İlmiye-i İslamiye, 1 Şubat 1325): 2-5.
- Mustafa Âsım, "Ahali-i İslam ve Ulum: Mabad", *Beyânü'l-Hak* II/48, (İstanbul: Cem'iyet-i İlmiye-i İslamiye, 8 Şubat 1325): 1019-1020.
- Mustafa Âsım, "Dindarlık ve Dinsizlik", *Beyânü'l-Hak* II/49, (İstanbul: Cem'iyet-i İlmiye-i İslamiye, 15 Şubat 1325): 1038-1040.

⁴ Kendisinin gönüllü olarak 1876 yılında meydana gelen Osmanlı-Rus Savaşı'na katıldığı özellikle Plevne cephesinde görev yaptığı bazı biyografik fişlerde geçmektedir.

⁵ Arapça baş anlamına gelen "re's" kelimesinin çoğulu olan "ruûs", kısaca Osmanlı Devleti'nin bürokrasi işlemlerinde tayin işlerini yürüten kaleme verilen addır. Ruûs imtihanları hakkında bilgi için bkz: Ahışalı, 2008: 272-273).

⁶ Mukarrir, "dersi arz eden kişi" demektir.

⁷ Adı geçen eserin ön kapağında "muhtasar ve gayet açık ibarelidir" şeklinde bir ibare bulunmaktadır. Bkz: (Mustafa Âsım, 1330).

- Mustafa Âsım, "Ehl-i İslam ve Ulum", *Beyânü'l-Hak* II/49, (İstanbul: Cem'iyet-i İlmiye-i İslamiye, 15 Şubat 1325): 1042-1043.
- Mustafa Âsım, "Dindarlık ve Dinsizlik", *Beyânü'l-Hak* II/50, (İstanbul: Cem'iyet-i İlmiye-i İslamiye, 22 Şubat 1325): 1054-1057.
- Mustafa Âsım, "Hulafe-i Raşidin Hazeratı Asrında Ahval-i İctimaiyye (Hazret-i Siddık-ı Azam Devri)", *Beyânü'l-Hak* II/51, (İstanbul: Cem'iyet-i İlmiye-i İslamiye, 1 Mart 1326): 1073-1076.
- Mustafa Âsım, "Hulafe-i Raşidin Hazeratı Asrında Ahval-i İctimaiyye (Hazret-i Ömer-ül Faruk Devri)", *Beyânü'l-Hak* II/52, (İstanbul: Cem'iyet-i İlmiye-i İslamiye, 8 Mart 1326): 1084-1087.
- Mustafa Âsım, "Hulefa-yı Raşidin Hazeratı Devirlerinde Ahval-i İctimaiyye: Faruk-i Azam Radiyallahu Anhu Devri: 3", *Beyânü'l-Hak* II/54, (İstanbul: Cem'iyet-i İlmiye-i İslamiye, 22 Mart 1326): 1116-1118.
- Mustafa Âsım, "Karada Gemi Yürür mü?", *Beyânü'l-Hak* VII/177, İstanbul: Cem'iyet-i İlmiye-i İslamiye, 17 Eylül 1328): 3104-3106.
- Mustafa Âsım, "Cihad-ı Ekber ve Cihad-ı Asgar", *Beyânü'l-Hak* VII/180, (İstanbul: Cem'iyet-i İlmiye-i İslamiye, 8 Teşrinievvel 1328): 3148-3150.
- Mustafa Âsım, "Ulema-i İslamiyenin Nazar-ı İntibahına", *Beyânü'l-Hak* VI/140, (İstanbul: Cem'iyet-i İlmiye-i İslamiye, 12 Kânunuevvel 1327): 2511-2513.
- Mustafa Âsım, "Talebe-i Ulum İhvanıma Âcizane Bir İhtar", *Beyânü'l-Hak* VI/145, (İstanbul: Cem'iyet-i İlmiye-i İslamiye, 30 Kânunusani 1327): 2596-2597.
- Mustafa Âsım, "Hak", *Beyânü'l-Hak* VI/150, (İstanbul: Cem'iyet-i İlmiye-i İslamiye, 5 Mart 1328): 2675.
- Mustafa Âsım, "Köylülere Dair: Mecece'den: Dünyada İken Uyanalım, Kabirde Uyuruz", *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* XV/370, (İstanbul: Eşref Edib, 17 Teşrin-i Evvel 1334): 187-189.
- Mustafa Âsım, "Köylülerimiz", *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* XV/370, (İstanbul: Eşref Edib, 19 Eylül 1334): 110-112.
- Mustafa Âsım, "Mev'ize", *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]*, (İstanbul: Eşref Edib, 26 Haziran 1335): 66-72.
- Mustafa Âsım, "Musibet de mi Kar Etmiyor?", *Sebilü'r-Reşad [Sırat-ı Müstakim]* XV/387, (İstanbul: Eşref Edib, 16 Kanun-i Sani 1335): 406.
- Mustafa Âsım, "Mecelle Meselesi", *İctihad* IV/65, (İstanbul: Abdullah Cevdet, 09 Mayıs 1329): 1417-1418.
- Mustafa Âsım, "Memleketin Halası Neye Mütevakkıftır?", *İctihad* IV/74, (İstanbul: Abdullah Cevdet, 01 Ağustos 1329): 1641-1643.
- Mustafa Âsım, "Vaz'-ı Kavaninde Nazar-ı Dikkate Alınacak Esasat ve Muhtacı Olduğumuz Kavanin", *İctihad* IV/67, (İstanbul: Abdullah Cevdet, 03 Mayıs 1329): 1466-1467.
- Mustafa Âsım, "Adliye Nezaret-i Celilesinin Nazar-ı Dikkatine", *İ'tisâm* I/16, (İstanbul: Ahmed Şirani, 13 Mart 1335): 42-43.
- Mustafa Âsım, "Bir Mesele Şeriye Münasebetiyle", *İ'tisâm* I/19, (İstanbul: Ahmed Şirani, 03 Nisan 1335): 91-92.
- Mustafa Âsım, "Müslümanlar Makam-ı Meşihatten Ne Bekliyor", *İ'tisâm* I/28, (İstanbul: Ahmed Şirani, 05 Haziran 1335): 234-235.
- Mustafa Âsım, "Asar-ı İlmiyye ve Fenniyye: Manzume-i Kâinat", *İrtika* I/5, (İstanbul: Mehmed Tahir, 2 Nisan 1315): 19."⁸

Çalışmamızın Mustafa Âsım Efendi'nin dindarlık ve dinsizlik kavramlarına ilişkin görüşlerinin yer aldığı bölüm, *Beyânü'l-Hak* dergisinde yayınlanan, "Dindarlık ve Dinsizlik" (Mustafa Âsım, 1325a: 1038-1040; Mustafa Âsım, 1325b: 1054-1057) başlıklı iki makalesi üzerinden işleneceği için "*Beyânü'l-Hak*" dergisi hakkında kısaca bilgi vermek istiyoruz. *Beyânü'l-Hak* Mecmuası, II. Meşrutiyet döneminde yayın hayatına başlamıştır. Dergi, "*Cem'iyet-i İlmiyye-i İslâmiyye*"⁹ tarafından yayımlanmıştır. Derginin ana sayfasında, "*Cem'iyet-i İlmiyye-i İslâmiyye'nin nâşir-i efkârıdır*" şeklinde bir ifadenin olduğu görülmektedir. Cemiyetin en faal üyelerinden Mustafa Sabri Efendi, derginin çıkmasına öncülük etmiş

⁸ Mustafa Âsım Efendi'ye ait yukarıda zikredilen makaleler, İslamcı Dergiler Projesi (İDP)'nden alınmıştır. Bkz. (<http://katalog.idp.org.tr/dergiler/5/beyanulhak>. Erişim Tarihi: 10.10.2020).

⁹ Cem'iyet-i İlmiyye-i İslâmiyye, ikinci Meşrutiyet zamanında politik, ilmi ve dini mevzularda çalışmalar yapan kuruluştur. Amacı ve çalışmaları, *Beyânü'l-Hak* dergisinde yayınlanan yazılar sayesinde ifade edilmiştir. Bkz: (Ayhan, 1993: 332-333).

(Kara, 2013: 26) hatta bir dönem başyazarlık yapmıştır (Aksu, 2016: 117). Ahmed Ramiz Efendi ve Mustafa Âsım Efendi ise derginin imtiyaz sahipliğini üstlenmişlerdir (Bektaş, 1992: 34).¹⁰ Beyânü'l-Hak, 7 Ekim 1908 / 4 Kasım 1912 yılları arasında yedi cilt halinde 182 sayı olarak neşredilmiştir. Bu dergide çoğunlukla din, edebiyat, siyaset, toplum ve sanata dair konulara değinilmiştir (Yazıcı, 1997: 31). Haftalık olarak yayımlanan bu derginin, yayınlandığı dönemde en dikkat çeken yönü, her sayısında meşrutiyete övgüler, İttihat ve Terakkî'ye ise bağlılık vurgusu yapmış olmasıdır (Aksu, 2016: 117).

2. Mustafa Âsım Efendi'ye Göre İnsan, İmân ve Din Denklemi

Mustafa Âsım Efendi, insan, bilgi/ilim, iman ve din kavramlarını bir bütünlük içerisinde değerlendirmiştir. Onun bu kavramlardan ve onların fonksiyonlarından herhangi birisine ilişkin görüşleri, diğer üç kavram ve fonksiyonlarına dair görüşlerinden ayrı düşünülemez. Çünkü sonuç itibarıyla insan, bilgi/ilim iman ve din denklemi, ana hatlarıyla mümin kişinin silüetini inşa etmektedir. O halde bu unsurlar arasında birbirini destekleyen olumlu ve doğrusal bir ilişkinin bulunması gerekmektedir.

Mustafa Âsım Efendi, bilgi-inanç denklemi, insanın akıllı-iradeli bir varlık olması, inancı kaçınılmaz hale getiren bilgiyi elde edebilmesi, mükellef olması bakımından ele almış olup ayrıca dinde zorlama olmaması bağlamında bu denklemi kullanmıştır. Buna göre dinde, bir kişi üzerinden bir zorlama düşünülemez. Ayrıca kişi zorlamayla Hakka inanmak mecburiyetinde değildir. Çünkü inanç konusunda insan kaynaklı bir dayatma ve zorlama, kişinin/mükellefin iradeye dayalı tercihine aykırıdır. Fakat kazanılan bilginin, mükellefe doğru inancı dayatma ve zorlama gibi bir etkisi vardır. İnsanın elde ettiği bilgi/ilim ve insandaki akıl, ihtilafli bir konu olmakla birlikte, ona inanmayı dayatır ve onu inanmaya zorlar. Çünkü akıl ve nakil, insandan zorunlu bir biçimde bilmesi gerekli konular hakkında çaba sarf etmesini talep etmektedir. İnsan, kendi yararına olan şeyleri bilip eylemeye ve zararına olan şeyleri bilip onlardan uzak durmaya yatkındır. Her tür güzel ve iyi şeyi kazanma, kendine katma; çirkin ve kötü şeyden kaçınma, onları kendinden uzak tutma eğilimi, insan fitratının bir gereğidir. Bu yüzden insan bilgiyi, zorlamaya dayalı bir tecrübe ile değil; tecrübe ve akli çıkarsamayla elde eder. Bilginin tabiatındaki bu yetkinlik ve insandaki bilgi edinmeye kabiliyeti, mükellefe ilâhî veya dünyevî emirleri yerine getirme sorumluluğu yüklemektedir (Mustafa Âsım, 1325a: 1040).

Tarih boyu insan, her dönemde yeryüzünde farklı ve bir o kadar da birbiriyle çelişkili görüş, fikir din, mezheplerle karşılaşmıştır. Bu görüş ve fikirlerinden belli bir bölümü dinleri kökten inkâr ederken, bazı görüş ve fikirler bir kısım dinleri hak diğer bazılarını batıl kabul etmektedir. Bazı din mensuplarıysa her dinin kurtarıcılığını kabul ettiği için herhangi bir dini benimsemeyi kurtuluş için yeterli görmektedir. Mustafa Âsım'a göre akli başında (âkil), düşünebilen ve kendini seven her insan; bütün bu ve benzeri görüş, din ve mezheplerden hangisinin doğru olduğunu anlamak zorundadır. Ancak hakîkati bulma yolculuğuna çıkan insan, bazı tutum ve davranışlara riayet etmelidir. Bunlar: görme, dinleme, anlama ve muhâkeme etmektir. Bu şartlara riayet edildiğinde, doğru inancın baskıyla ve zorlamayla değil emekle elde edildiği görülecektir. Hakîkat, hazır bulunmaz. Kişi, hakîkate eriştirecek delilleri görmeden ve bu uğurda söylenen sözleri işitmeden doğruya eremez. Esaslarını ve temel hükümlerini araştırmadan herhangi bir inancın peşinen batıl olduğu hükmüne varmak, okumadığımız ve içeriğinden haberdar olmadığımız mektubun peşinen yalan yanlış şeyler anlattığını söylemekten farksızdır. O halde din ve iman cehâletle değil ilim irfanla elde edilir (Mustafa Âsım, 1325b: 1055).

Mustafa Âsım'ın ilim, inanç ve ahlak anlayışına baktığımızda, Allah inancı ve dini bilincin, insanı ilahi ahlakla bezediğini görmekteyiz. Bu anlayışın bir gereği olarak dindar insanın iç ve dış tutarlılığı, ilahi ahlakla bezenme oranıyla paralellik göstermektedir. Çünkü ilim ile elde edilecek bir iman; mümkün varlık ve var oluşların hepsinde etkin, onları örgütleyen, kâmil niteliklerle donanmış, bütün eksik ve noksanlıklardan uzak olan Yaratıcı'yı kesin bir biçimde onaylamak ve O'na tam bir teslimiyet demektir. Bilgi-inanç sarkacında teslim olunan dinin fonksiyonu, insanın iradesini terbiye ederek varlık ve eylem karşısında sergileyeceği fitrata yerleştirilen negatif ve pozitif eğilimini takviye etmektedir. Bu yüzden

¹⁰ Derginin imtiyaz sahipliğini 1-43. sayılarda Ahmed Ramiz Efendi; 44-182. sayılarda ise Mustafa Âsım Efendi yapmıştır. Bkz: (<http://katalog.idp.org.tr/dergiler/5/beyanulhak>. Erişim Tarihi: 10.10.2020).

ancak iman ve din sayesinde insanoğlu insani değerleri elde edip onları en doğru bir biçimde kendi günlük hayatında yaşayabileceği kıvama getirebilir. Din ve iman, insani değerlerin en güzel, en sade bir biçimde; riyadan uzak bir iyi niyetle yerine getirilmesinin garantörüdür. Kalbinin zemini imanın nuruyla aydınlanan dindar kimse, eylem ve söylemlerinde yalan ve dolandan, gösterişten uzaktır. Böyle bir kalbin taşıyıcısı mütebedeyyin insan; kısır, bön ve kapasitesiz bir kişilik değil aksine çaplı, duyarlı ve kapasiteli bir şahsiyettir. Ondan sadece çevresindeki hem cinsleri fayda sağlamaz; onun çevresindeki hayvanlara ve bitkilere de iyiliği ve yardımı dokunur. Diğer bir ifadeyle gerçek dindar; zulmünden, kininden, had tanımaz tasarrufundan canlı ve cansız (câmid/durgun) çevrenin güvende olduğu kişidir. Bu özelliklerle donanmış dindar insan geleneğimizdeki bilge (hakîm) bir müminin karşılığıdır. Bütün iç ve dış tasarruflarında adaletin dosdoğru çizgisinden bir milim şaşmamak, bilge müminin ayrılmaz niteliğidir (Mustafa Âsım, 1325a: 1039).

Hikmet ehli dindara ayrı bir önem atfeden Mustafa Âsım'a göre itikadı sağlam, sağlıklı düşünebilen ve irade sahibi bilge bir mümin, her zaman ilahi bir yönlendirmeye kontrol edildiğinin bilincindedir. O halde hikmet ve bilgi temelli dindarlık bir bilinç halidir. Bu bilinç bütün yetilerine sirayet ettiği için böylesi bir bilge dindar kişilik; eğilimlerini, tercih ve eylemlerini her daim tam bir şuurla düzenler. Güzel ve iyi eylemlerinin ebedi bir sevapla adaletten sapmalarının ise uhrevî bir azapla karşılaşacağına sürekli farkındadır. Ahirete yönelik söz konusu farkındalık ve bilinç, daha bu dünyadayken imanın sonsuz nimet ve saadet olduğunun, kişinin benliğinde içselleşmesidir (Mustafa Âsım, 1325a: 1039).

XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başları, modern bilimin -dönem şartları bağlamında- en akil almaz buluşlarının gündeme geldiği bir süreçtir. Bu süreçte bilimin hayretler uyandıran gelişimi, günümüzde de belirli çevreler tarafından gündeme getirilen bilim-din çatışmasını körüklemiştir. Bir Osmanlı aydını olan Mustafa Âsım Efendi de bu tartışmalara dahil olmuş olup din-bilim çatışması çerçevesinde dönen tartışmalarda bilim-din uyuşması, örtüşmesi ve hatta bu iki disiplinin birbirini desteklemesi tezinden hareket etmiştir. Bu bakış açısına göre gerçekte modern bilimin, dinle çatışması asla düşünülemez. Çünkü tabiat kanunlarının (kavâid-i tab'îyye) şer'î terminolojideki karşılığı ilahi adetlerdir (âdât-ı ilâhiyye). İki farklı terimle ifade edilse de anlatılmak istenen, var oluş kanunlarıdır (nevâmis-i kevnîyye). Doğru bir dinin telkin ettiği hakikatler ile doğru bilimsel buluşlar arasında kesin bir çelişki asla bulunmaz. Din; olayların sebepleri, gerekçeleri, meydana gelme biçimlerine dair modern bilimin ortaya çıkardığı gerçekleri toptan yanlış kabul etmemek veya bunların reddedilmesini söylememektedir. Allah, elbette yeryüzünde olup bitenleri bir sebep-sonuç işleyişine bağlamıştır. Fakat bu sebep-sonuç ilişkisinden modern bilimin benimsediği determinizm anlaşılmalıdır. Yeryüzündeki varlık ve var oluşlar, zorunluluk ve kesinlik ifade etmeyen bir ilahi kanunun sonucudur. Bu ilahi kanun, her şeyin bir Yaratıcı'nın kudret ve iradesi bağlamında olup bittiğini göstermektedir. O halde dinin açık hükümlerini bilmek, cehâletten kurtulup dindar bir hayat sürmenin elbette şartıdır. Fakat herhangi bir modern ilmi disiplini hakkıyla araştırıp anlamak da, özellikle fikirlerini ve basiretini dinin hakikatlerine yöneltmiş kişilerin, inkâr zincirlerini kırarak dini kabul etmelerine yardımcı olmaktadır. Bilim-din ilişkisi bu düzlemde ele alındığında modern bilim ve dini ilimlerin dindar insan olma ereğine sağladığı imkânlarla örtüşmektedir. Bundan dolayı devrin yükselen pozitif bilim ortamında modern bilim ile dinin çatıştığı iddiası, modern bilim ile dinin çeliştiği ve artık modern bilimin dinlerin sonunu getirdiği tezi sünî bir çatışmadır. Dindarların bilimin konusuna giren meseleleri kabul etmediği; bilime ve teknik gelişmelere karşı tavır geliştirdiği iddiasıysa kesinlikle yanlıştır (Mustafa Âsım, 1325b: 1054). Bu durumda din ile modern bilim anlayışı arasında var sayılan çalışmanın sebebi, devrin yaygın bilim anlayışının modern bilim ile ilişkilendirdiği zorunlu sebep-sonuç bağıdır. Modern bilimin katı determinist anlayışı, dini ilimlerin esnek sebep-sonuç anlayışına yaklaştırıldığında modern bilim ile dini ilimler arasında var sayılan suni çatışma ortadan kalkacaktır (Mustafa Âsım, 1325b: 1055).

Bilim ve din kaynaşması veya bütünleşmesi tezinden hareket eden Mustafa Âsım'a göre modern dünyada "müslümanım" diyen kişilerin eylem ile söylemlerindeki farklılıkların ve ahlak yoksunluğunun kaynağı, İslam değil bizzat Müslümanların kendisidir. İslam, Müslümanın güncel hayatında yaşadığı eylem-söylem uyuşmazlığının, çelişkilerin ve ahlaki zafiyetlerin sorumlusu değildir.

Sorunun temelinde dini eğitimi eksik, iman ve inanç zafiyetleri gösteren Müslüman modeli yatmaktadır. Müslüman olmadıkları halde İslam kültür ve medeniyeti konusunda birikimi olan kişilerin, konuya ilişkin değerlendirmelerinin Müslümanlar arasında karşılık görmesi bu bağlamda ele alınması gereken modern başka bir sorundur. Müslümanların yaşadıkları sorunları en iyi şekilde tespit edip iyi niyetle anlayacak ve anlamlandıracak kişi ancak yine bir Müslümandır. Müslümanlar, kendilerinden olmayan bu tür tespit ve değerlendirmelere kesinlikle itibar etmemelidir (Mustafa Âsım, 1325a: 1039).

3. Mustafa Âsım Efendi'ye Göre Cehâlet-Küfür Denklemi ve Küfür Çeşitleri

Mustafa Âsım, küfür/inkâr ile cehâleti birbirine denk gördüğü için cehâlet temelli bir küfür anlayışını benimsemiştir. Ona göre iman ne kadar bilgi kaynaklıysa küfür de o oranda cehâlet kaynaklıdır. Çünkü cehâlet, zihnin derinliklerine işleyerek akli istila edebilecek en kötü afet ve hastalıktır. Bu yüzden dindarlığın önündeki en büyük engel cehâlettir. Cehâlet, küfrü getirir. Küfürse madde ve manasıyla kemâlâta yatkın yaratılan insanın, kâmil insan olma kapasitesini elinden alır. Diğer bir ifadeyle cehâlet, dindar yaşantının; küfür ise dindar insan olmanın önündeki en temel engeldir. Dindarlığın önüne aşılması imkânsız setler çeken cehâletten maksat; elbette rasyonel bilimleri, doğa bilimlerini ve sosyal bilimleri bilmemek değildir. Asıl cehâlet, açık dini hükümleri hakkıyla kavrayıp içselleştirmemektir. Bu afetin kalpten kazanıp atılması ve bu hastalığın dikkatli bir biçimde iyileştirilmesi ciddi bir iştir (Mustafa Âsım, 1325b: 1054).

Bilim-din çatışmasını kabul etmeyen Mustafa Âsım'a göre doğru bilimin ortaya koyduğu hakikatler, dinin açık hakikatleriyle uyusur. Bu uyuşma, cehâlet ve küfrün ortadan kaldırılmasına gerçekte hizmet eder. Bundan dolayı modern bilime sırtını yaslayarak din inkârına girişenler ile dindar kişi arasında suni ihtilaf, bilim-din uyuşması hakkında bizi yanıltmamalıdır. Çünkü söz konusu ihtilaf, din inkarcılarının zorunlu determinizm girdabına düşmelerinden kaynaklanmaktadır. Kişi, böylesi bir çıkmaza düştükten sonra artık zorunlu bir sebep-sonuç düzenine dıştan hiçbir müdahalenin olmayacağına ve bu düzen dışında hiçbir şeyin gerçekleşemeyeceğine inanır hale gelir. Böylesi katı bir inanca göre oluş kanunları (nevâmis-i kevnîyye) dışında hiçbir şey meydana gelmez ve hiç kimse olumlu veya olumsuz anlamda bu kanunların işleyişine etki edemez. Oysa sebep-sonuç ilişkisi zihinde geriye doğru işletilse ilk hareket ettirici sebebin ne olduğu ortaya çıkacaktır. Dinler, bu ilkeyi işleterek Allah'ın varlığını ispat etmektedir. Bu konuya Kelâm ilminde, zorunlu varlığın ontolojisini ortaya çıkarma (isbât-ı vâcib) denir. Sebepleri geriye doğru işletmek, modern bilimin ilgi alanına girmemektedir. Bu yüzden modern bilimler, sebepleri geriye doğru işleterek ilk sebebe ulaşmaktan aciz disiplinlerdir (Mustafa Âsım, 1325b: 1055).

Mustafa Âsım, dini ilimler ile modern bilimlerin sebep ve sonuca farklı yaklaşımını suyun kaynaması örneği üzerinden açıklamaya çalışmıştır. Buna göre modern bilim, ateşe konan suyun, ateşin etkisiyle ısınacağını, yükseklik şartlarına uygun bir biçimde zamanla kaynayıp buharlaşacağını delillerle ispat eder. Ancak ısınma, kaynama ve buharlaşma etkisinin; suyun bundan etkilenme sürecinin nasıl gerçekleştiğini net bir biçimde ortaya çıkaramaz. Oysa din, bu konuyu doyurucu bir tarzda açıklamaya ve bizi bu konuda aydınlatmaya yetkindir. Dinin açıklamalarına göre ateşe temas eden sudaki sıcaklık artışı, ilahi kanunun bir gereğidir. Diğer bir ifadeyle suda gözlenen sıcaklık artışı, ancak ilahi bir yaratma ve etkiyle gerçekleşmektedir. Neticede modern bilim ve dinin olaya yaklaşımları birbirinden farklıdır. Bu iki disiplin arasında çelişki olduğunu iddia etmek, biraz da dinin hükümlerini ve modern bilimin hakikatlerini gerektiği biçimde anlamamaktan kaynaklanmaktadır. Bu anlayış kıtlığı, cehâletten başka bir şey değildir (Mustafa Âsım, 1325b: 1055).

Dini ilimlerle uğraşan ilim adamlarının elbiselerini giyip kendilerini ilim adamı diye isimlendiren bazı cahil kimselerin ürettiği taassup, Mustafa Âsım Efendi'nin yaşadığı dönemde Osmanlı toplumunun ciddi problemlerinden birisidir. Ona göre günün Osmanlı toplumunun hayatında türeyen ilim adamı kisveli bu insanlar, temel dini meseleleri öğrenmemiş, anlamamış veya anlayamamış fikiriyatı zayıf karakterlerdir. Bu karakterdeki insanlar, dine hizmet etmek bir yana dini baltalamaktadırlar. Başkalarına din anlatmak, dinin ilgi alanına girmeyen bazı konuları ve kendi şahsi fikirlerini dine nispet ederek çevrelerine anlatmaktadırlar. Oysa bu tür konular, dinin terminolojisi ve bakış açısıyla incelenip

ortaya konulacak türden hakikatler değildirler. Bu tür hezeyanları dinleyen insanlarda, dine karşı iki tür olumsuz eğilim gözlenmektedir. Birinci eğilime kapılanlar, bilip bilmeden yalan yanlış görüş ve düşünceleri din adına çevrelerine yayanları cahil veya dalaletle düşmüş kabul ettikleri için dinin gerçek hükümlerine de toptan aldırış etmezler. İkinci eğilime kapılanlar ise birinci eğilime mensup kişilerin görüşlerine itibar edip onları ciddiye alırlar. Bu görüşlerden hareketle dinin ve İslam hukukunun makul gerçekliğe aykırı hükümler içerdiği zannına kapılırlar. Her iki eğilimde, dalalet vadisine düşmekle sonuçlanır. O halde her iki tutum da yanlıştır. Çünkü birinci tutumu benimseyen kimseler, toptancı bir anlayışla dine iftira atmaktadır. İkinci tutumu sergileyen kişi veya kişilerse, bu tür sözleri söyleyen kişinin bilip bilmediğine bakmaksızın kişilerin görüşlerine itibar etmekte ve din hakkında şüpheye düşmektedir. Hâlbuki bu tür meseleler, modern bilimin konusudur. İlgili bilim dalında uzman kişi veya kişiler, işin farkındadır. Sonuçta ilim adamı kisvesine bürünmüş bazı cahiller, çoğu insanı din ve imandan mahrum bırakmaktadır. Mustafa Âsım'ın ifadesiyle, "İnsanı yarım hekim candan, yarım hoca dinden eder" sözü, bu durumu en iyi açıklayan özdeyişlerimizdendir (Mustafa Âsım, 1325b: 1056).

3.1 Küfrün Çeşitleri

Mustafa Âsım Efendi'ye göre her türlü bir baş belası ve huzursuzluk kaynağı olan küfür, çeşitli yöntemlerle tedavi edilebilecek bir hastalıktır. Bu hastalığı tedavisi, öncelikle kendi içerisinde sınıflandırma ve teşhisten geçmektedir. Buna göre küfür; cehlî, inâdî ve hükmî şeklinde üç kısma ayrılmaktadır. Bu taksimdeki cehlî ve inâdî küfür şeklindeki ayırım, küfrün kaynağı açısından isimlendirmesiyken hükmî küfür, sonuç açısından bir isimlendirmedir (Mustafa Âsım, 1325a: 1039).

a) Küfrün ilk türü cehâlet kaynaklıdır. Küfrün kaynağı olan cehâlet ise (cehl), tek tip değildir. Haliyle cehâlet kaynaklı küfür de tek tip değildir. Cehâlet, ana hatlarıyla basit (cehl-i basît) ve terkipli (cehl-i mürekkeb) şeklinde kendi arasında ikiye ayrılır. İman ve İslam'a yönelik olumlu veya olumsuz herhangi bir kanaati, bilgisi veya kavrayışı bulunmadığı için iman esaslarına inanmamış kişilerde basit cehâletten kaynaklı bir küfür görülür. Böyle bir küfür, küçük çocuğun veya yeterli eğitimi almamış bir insanın teknik konuları bilmemesinden dolayı konuya ilişkin olumlu veya olumsuz bir algısının olmaması, hüküm veya kanaat belirtmemesi gibidir. Bu seviyedeki küfür, biraz irşâd edilerek kolayca ortadan kaldırılabılır. Terkîbli cehâlet (cehl-i mürekkeb) ise böyle değildir. Dini konularda terkipli cehâlet, kişinin iman esaslarının hepsini veya bir kısmının yanlış bir biçimde bilmesinin bir neticesidir. Bu tür bir cehâlete kapılan kişi; iman esaslarına batıl, batıla hak olarak inandığı için basit cehâlete göre daha karmaşık bir çıkmaza girmiştir. Terkîbli cehâlete düşenler tek tip olduğu düşünülmemelidir. Bu cehâletin etkisi altındaki kişiler, kendi aralarında farklı eğilimler göstermektedirler: Bu akıma kapılanların bir kısmı, aşkın bir yaratıcının varlığını kabul etmezken (ateist) diğer bir kısmı, bir aşkın varlık kabul eder fakat dinleri (haliyle vahyi) kabul etmez (deist). Sakladıkları batıl inançları eskimiş ve artık iyice yerleşmiş bu kişiler, zavallı olarak kabul edilmektedir. Bunlardan bazıları, yanlış bilgi ve inançlarını akli çıkarsama ve delillerle güya desteklemiştir. Bu yüzden bu kişilere kısmen yapılan bir irşâd ile bu yanlış inanç sarmalından kurtulmaları hiç de kolay değildir; fakat imkânsız da değildir. Burada unutulmaması gereken nokta, doğru bir yöntem tespitidir. Deist eğilim gösteren şahıslara uygulanacak yöntem, irşat değil eğitimidir/talimdir. Yani problem daha karışık ve teknik olduğu için izlenilmesi gereken yöntem de buna göre daha nitelikli olmak zorundadır. Bu kişiler sistematik bir program kapsamında eğitilmeli ve hidayete ermeleri için çalışma yapılmalıdır. İzlenilmesi gereken eğitim metodu, iki aşamadan meydana gelmelidir. Birinci aşama, bu kişilerin dimağlarından yanlış ve batıl fikirlerin kazınip silinmesidir. (Mustafa Âsım, 1325a: 1039-1040). Diğer bir ifadeyle zihinlere yerleşen yanlış temellendirmeler ve delillendirmelerin aslında çürük olduğu ortaya çıkarılmalıdır. İkinci aşamaysa boşaltılan zihinlere doğru meselelerin yerleştirilmesidir. Bu aşamada hakiki inancı ortaya çıkaran sahih deliller ortaya konulur.

b) Küfrün bir diğer türü olan inat kaynaklı küfür (küfr-ü inâdî), hak karşısında kuru bir diretmedir. Kişinin kendini olduğundan daha büyük göstermesini, şişinmesini ve kibirlenmesini ifade ettiği için inat kaynaklı küfür, istikbârî küfür şeklinde de isimlendirilmiştir. "Elbiselerine büründüler,

*inanmamakta direndiler ve büyük bir kibir gösterdiler.*¹¹ ayetinde bu tür kişilerin sergiledikleri inatçı tavırlarına değinilmiştir. İnat kaynaklı küfür, genelde kendini başıboş zanneden ve yükümlülüklerden kaçan kişilerde görülür. Bu tavrı takınan bazı kişiler, Allah'a boyun eğip ibadet etmeyi zillet addederler. Bu tavır içindekiler, Peygamber'in emir ve nehiyelerine uymaya gelemmezler. Hakkı ve doğruyu itiraf edip kabul etmek, küfrün bu türüne düşenlere ölmekten daha zor gelir. Bu tavrı takınan diğer birtakım kişilerse Peygamber'e itaati kabul ettikleri halde dinin eşitlik prensibini kabul etmezler. Bu anlayış içindeki kişi, kendini eşraf ve ulu kişiler zümresinden sayar. Diğer insanların çoğu, onun gözünde daha düşük mertebede yer almaktadır (Mustafa Âsım, 1325b: 1056). Bu tür kişilerin din ve iman konusunda yeterli bilgilerinin olduğu da söylenemez. İnanmaları için sarf edilen gayretlere genelde cehâletlerini örtbas edip akıllarınca kendilerini mesuliyetten kurtaracak sözlerle karşılık verirler. Kuru inada ve kibre dayalı bu tavırlar olsa olsa bir aldanmadır (Mustafa Âsım, 1325a: 1040).

c) Son olarak hükmi küfür, dinin hükümlerine inandığı halde İslam dininde küfür alameti sayılan ve kesin bir biçimde reddedilen eylem ve söylemleri sergileyen kişilerde görülür. Dinin emir-yasak gibi kesin ifadelerle belirlediği hususları küçük görme ve onları hafife alma; dinin hakir gördüğü şeye saygı duyma ve onu yüceltme, bu tür kişilerin işledikleri günahlardan sadece bazılarıdır. Bu ve buna benzer tutumlar sergilemek, kaynağı açısından küfür olmasa da sonuç açısından küfürdür. Bu tür kişiler kendilerini iman ehli kabul etseler bile din, bu iddialarını dinlemez ve vardıkları menzil açısından bu tür kişilerin küfre düştüklerine hükmeder. Küfürle sonuçlanan her durumu öğrenip bundan sakınmak, kendine acıyan ve ahretini düşünen herkesin dini vazifesidir (Mustafa Âsım, 1325b: 1056).

Sonuç

XIX. yüzyılda Batı'da pozitif bilimlerin ve teknolojinin hızlı gelişimi, din ve bilim ilişkisi çerçevesinde çeşitli tartışmaları hararetlendirmiştir. Benzer tartışmalar Osmanlı aydın çevresinde de karşılık bulmuştur. Osmanlı aydınları, geleneksel ilim ve modern ilimlerin kendilerine verdiği müktesebatı kullanarak özellikle din-bilim ilişkisi çerçevesinde dönemin popüler tartışmalarından biri haline gelen dinin bilimle çatıştığı iddialarına cevap vermeye çalışmışlardır. Seçkin bir Osmanlı aydını olan Mustafa Âsım Efendi de konuya ilim, bilim, iman, din, dindarlık, cehâlet, küfür zemininde yaklaşmıştır. Ayrıca gelişen bilimin sadece insanın belirli fiziki ihtiyaçlarını değil artık dine olan ihtiyacı da ortadan kaldıracığı, dinsizliğin/küfrün toplumda yaygın hale geldiği veya geleceği, İslam'a yönelik bilinçli dış eleştiri ve saldırıların yapıldığı gibi çeşitli iddia ve söylemlerin, XX. yüzyılın başından itibaren Mustafa Âsım Efendi'nin de içinde bulunduğu birçok Osmanlı aydını tarafından tartışılmıştır. Her ne kadar şekil değiştirse de benzer iddia ve söylemler; "*gençler arasında deizm artıyor*", "*gençler ateizme yöneliyor*" ve "*gençler agnostik takılıyor*" şeklinde günümüzde de tartışılmaktadır. Mustafa Âsım'ın konuya yaklaşık bir asır önceki yaklaşımı, benzer konulara günümüzde ve gelecek dönemlerde nasıl yaklaşmamız gerektiği konusunda bizlere ipuçları vermektedir. Bu tür meselelerin her dönem ve ortamda duygusallıktan uzak, kişisel kaygı, korku ve endişelerden arınmış bir biçimde, ilim ve bilimin ışığı altında teenni ve soğukkanlılıkla sınıflandırarak ve ayrıntılı bir şekilde tespit etmek gerektiği ortaya çıkmaktadır. Teşhis ve tespit aşamasından sonra uygun geleneksel ve güncel ilmi ve bilimsel hipotezlerle problemlerin aşamalı bir biçimde çözümlenmesi merhalesine geçilmelidir. Kullanılan savlar; muhatapları heyecanlandırıcı, coşturucu, duygulara ve muhayyileye hitap eden, imgesel olmaktan daha çok akla hitap eden, gerekçeli, ilim-bilim çizgisinden ayrılmayan tarzda olmasına özen gösterilmelidir.

Saymaya çalıştığımız bu tür argümanları, Mustafa Âsım Efendi'nin yaşadığı dönemin şartları içerisinde kullandığını görmekteyiz. Mustafa Âsım Efendi de her insan gibi içinde bulunduğu dönemin şartlarından ve o dönemin yaygın kanaatlerinden etkilenmiştir. Her ne kadar yer yer ayrıma gitse de ilim ile modern bilimin hakikatlerini örtüştürmeye çalışması, dönemin muhafazakâr çevreleri tarafından oluşturulmaya çalışılan yaygın ilim-bilim anlayışının bir sonucudur. Meselenin öncesini ve sonrasını daha soğukkanlılıkla değerlendirebildiğimiz için günümüz şartlarından baktığımızda ilim-bilim örtüşmesi veya çatışmasına yönelik tartışmalar daha sağlıklı bir zeminde ele alınabilmektedir. Burada

¹¹ Nûh Suresi, 71/7.

gözden kaçırılmaması gereken nokta, Mustafa Âsım Efendi'nin fikirlerini beyan ettiği döneme benzer veya ondan farklı şartların ve o dönemin yaygın kanaatlerinin bizleri ne yönde etkileyebileceğinin idrak edilmesidir. Bu tür etkilerden tamamen sıyrılmak elbette mümkün değildir veya gerekemeyebilir. Fakat konuya ilişkin farkındalık bilincinin canlı tutulması ve karşılaşılan olumsuzluklara müdahale ederken buna uygun bir biçimde düşünce inşa edilip hareket edilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Ahışhalı, R. (2008). Ruûs. *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*. XXXV, Ankara: TDV Yayınları, 272-273.
- Akça, G., & Hülür, H. (2006). Osmanlı Hukukunun Temelleri ve Tanzimat Dönemindeki Hukuksal Yeniliklerin Sosyo-Politik Dinamikleri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 19, 295-321.
- Aksu, A. (2016). Beyânü'l-Hak Gazetesinde Mustafa Takî Efendi'nin Makaleleri. *Mustafa Takî Sempozyumu*. Sivas: Sivas Valiliği Vilayet Kitaplığı, 117-131.
- Akyüz, Y. (2011). Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler. *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*, 1/2, 9-22.
- Ali Rıza. (1335a). Dinsizliğin Esbab ve Avamili. *İ'tisâm*. İstanbul: Ahmed Şirani, 1/42, 456-458.
- Ali Rıza. (1335b). Dinsizliğin Esbab ve Avamili. *İ'tisâm*. İstanbul: Ahmed Şirani, 11/52, 616-617.
- Altun, F. (2013). Hatırlama ve Direniş: Necip Fazıl Kısakürek'in Batılılaşma Anlatısı. *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 242-248.
- Arslan, A. (2007). Darülfünun İlahiyat Fakültesi, Fakülte Meclisi'nin Kurulması ve İlk Meclis Zabıtları (1911-1912). *Değerler Eğitimi Dergisi*. 5/13, 9-36.
- Ayhan, H. (1993). Cem'iyet-i İlmiyye-i İslâmiyye. *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*. VII, Ankara: TDV Yayınları, 332-333.
- Başkan, B. (2014). *From Religious Empires to Secular States: State Secularization in Turkey, Iran, and Russia*, London and New York: Routledge.
- Bektaş, E. (1992). Beyânü'l-Hak. *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*. VI, Ankara: TDV Yayınları, 34-35.
- Bilgin, A. (2012). Kam, Ruşen Ferit. *Üsküdarlı Meşhurlar Ansiklopedisi*. İstanbul: Üsküdar Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, 235-236.
- Cihan, A. (2007). *Osmanlı'da Eğitim*. İstanbul: 3F Yayınları.
- Girîdî, D.S.K. (1325). Dinsizlik de Bir Maraz-ı Ruhidir: (Muhasebe Muharriri Ferid Bey'e). *Sırat-ı Müstakim (Sebilü'r-Reşad)*. İstanbul: Eşref Edib, III/76, 375-376.
- İBB Taksim Atatürk Kitaplığı. (ty.). Mustafa Âsım (Yörük) (Nasuhizade) ve Eserleri Hakkında Biyografik Fiş. İstanbul: Taksim Atatürk Kitaplığı.
- http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/kutuphane3/Evraklar/Bel_Mtf_54886.pdf. Erişim Tarihi: 11.10.2020.
- İpşirli, M. (1994). Dersiâm. *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*. XIX, Ankara: TDV Yayınları, 185-186.
- Kara, İ. (2013). Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Üzerine Birkaç Not. *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 15-43.
- Karabulut, M. (2016). "Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. Yüzyılda Değişim Süreci, Sosyal ve Kültürel Durum", *Mecmua Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/2, 49-65.
- Karpat, K. H. (2006). *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*. (F. Dilek Özdemir). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Kiraz, E. (2018). Osmanlı Devleti'nde Modern Dönüşüm Evrelerinin Kamu Üzerindeki Etkileri. *ARHUSS*, 1/1, 1-16.
- Mardin, Ş. (2006). "Tanzimat Fermanı'nın Manası Yeni Bir İzah Denemesi", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Ankara: Phoenix Yayınevi, 285-308.

- Mustafa Âsım Efendi. (1325a). Dindarlık ve Dinsizlik. *Beyânü'l-Hak*. II/49, İstanbul: Cem'iyet-i İlmîye-i İslamiye, 1038-1040.
- Mustafa Âsım Efendi. (1325b). Dindarlık ve Dinsizlik. *Beyânü'l-Hak*. II/50, İstanbul: Cem'iyet-i İlmîye-i İslamiye, 1054-1057.
- Mustafa Âsım Efendi. (1330). *Akâid Dersleri*. İstanbul: Karabet Matbaası.
- Özcan, Z. (2014). Cumhuriyet Dönemi Dini Hayat (1938-1950). Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özel, M. (2002). Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler I. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15, 61-96.
- Özsoy, N. (2020). Osmanlı Medyasında Batılılaşma, Din ve Gelenek. *Academic Social Resources Journal*, V/13, 251-258.
- Perin, C. (1946). *Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri*. İstanbul: Pulhan Matbaası.
- Priştineli Kadri. (1326). Dinsizlik Tevessü Ediyorsa Kabahat Yine Bizde!. *Sırat-ı Müstakim (Sebilü'r-Reşad)*. İstanbul: Eşref Edib, IV/95, 291-292.
- Şenel, C. (ty.). *Tanzimat'tan Günümüze Türk Düşüncesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi.
- Seyitdanlıoğlu, M., & İnalçık, H. (2006). *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Şirânî, A. (1335). Dindarlık ve Dinsizlik Mücadalatına Sebep Olan Hangi Taraftar?. *İ'tisâm*, İstanbul: Ahmed Şirani, II/52, 609-612.
- Tahirülmevlevi. (1342). Dinsizliğin Zorla ve Açıklıkla Telkini. *Mahfil*. İstanbul: Tahirülmevlevi. IV/41, 83-84.
- Topbaş, M. (2017). Ahmed Midhat Efendi'nin Modern Çağ Ateizmine Karşı İslam İnançlarını Müdafaası. Yüksek Lisans Tezi. Konya: Necmeddin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yazıcı, N. (1997). Ömer Nasuhi Bilmen'in Sebilü'r-Reşâd ve Beyânü'l-Hak'taki Makaleleri Üzerine Bir Değerlendirme Denemesi. *Diyanet İlmî Dergi*. XXXIII/3, 29-40.